

CURT SØRENSEN: DEN EUROPÆISKE DELTAGELSE- KRISE

**Stormagtspolitik, massedeltagelse og
ideologi i det 20. århundrede**

En skriftlig opposition¹

Af Claus Bryld

For 100-125 år siden skete der over store del af Europa et politisk skifte fra mere eller mindre aristokratiske og/eller højborgerlige regeringer til regeringer, der i alt fald formelt var valgt af de store folkemasser. Det skete fra 1880'erne og et stykke ind i 1900-tallet; således får kvinder og tjenestefolk først valget i de fleste europæiske lande omkring 1920. Men processen fulgtes af en social og ideologisk polarisering indadtil, ikke mindst på grund af den opkommende arbejderbevægelse, hvis krav om et universalistisk demokrati stødte på kraftig modstand fra overklassen. Til de sociale og politiske modsætninger i de enkelte samfund føjede sig både nationale spændinger inden for de multinationale stater såsom Østrig-Ungarn, Rusland og Det Osmanniske Imperium og internationale spændinger mellem stater og statsgrupperinger.

De internationale kriser omkring Marokko og Balkan samt flådeoprustningen førte i 1914 over i den første verdensomspændende krig. Denne udløste to revolutioner i Rusland, og efterkrigstiden med dens dybe økonomiske kriser førte til fascisme i Italien og nationalsocialisme i Tyskland. Et år inde i 2. Verdenskrig var der ikke nogen europæiske demokratier tilbage. I sommeren 1940 levede kun én ud af seks europæere i et politisk demokrati. De få

demokratiske stater, der var tilbage, nemlig Storbritannien, Sverige og Schweiz, var ligeledes truet af nazistisk krigsførelse og magtovertagelse.² Det demokratiske gennembrud, som var begyndt lige efter 1. Verdenskrig i de fleste europæiske lande, var i løbet af 1930'erne og det første år af 2. Verdenskrig brudt totalt sammen og blevet vendt til det modsatte. Diktatoriske styreformere ompsændte nu størstedelen af Europa, fra autoritære stater som i Øst- og Centraleuropa, Balkan og Vichy-Frankrig til fascistiske stater som i Italien og Spanien, en nationalsocialistisk stat som i Tyskland og en såkaldt marxistisk-leninistisk stat som i Sovjetunionen.

Det er denne brudfyldte udvikling Curt Sørensen følger i sin store bog fra 2017, som er blevet indleveret som doktorafhandling. Mens hans tidligere trebinds-værk *Stat, Nation, Klasse* (på i alt 3.130 sider!) omhandlede den nyere tids stats- og nationsbygning i Central- og Østeuropa, sætter han i sin nye bog eller afhandling lys på tiden fra begyndelsen af 1900-tallet til 1945 i Europas historie. Med 'deltagelseskriser' menes *både* de interne politiske systemer, hvor overklassen trods almindelig stemmeret blev ved med at bevare magten – dog ofte i modificeret udgave – og det internationale system, hvor stormagterne fastholdt deres dominans, alt imens de indbyrdes konkurrerede om magt- og indflydelsessfærer i en accelereret moderniseringsproces. Det er disse spændinger, der udgør afhandlingens problemstilling.

De højrenationale bevægelser

Den større folkelige deltagelse i det politiske liv førte nogle steder som i Skandinavien til en fredelig udvikling med social og økonomisk fremgang. Andre steder, som i Tyskland og Central- og Østeuropa, førte den derimod til opkomsten af nye populistiske bevægelser med programmer, som i (u)skøn forning rummede både sociale reformer og forfølgelse af mindretal. Det var f.eks. 'folkelige' koloniforeninger og militaristiske støtteforeninger i det civile samfund, ofte parret med antisemitisme og/eller skræk for de indfødte befolkninger i kolonierne. Gennem pressen og nye massemedier blev disse grupper aktive deltagere i den offentlige debat og den politiske proces. De rettede sig også imod de hjemlige arbejderbevægelser og de venstreliberale. Den tyske kejser, Wilhelm II., omtalte således offentligt socialdemokraterne som "fædrelandsløse svende" eller som den "rotte, der ikke fortjener navnet af tysker".³ Han stod som bekendt ikke alene med disse synspunkter blandt de europæiske magthavere.

Efter 1918 antog disse bevægelser ikke blot massekarakter, men udviklede også en mere eller mindre konsistent ideologi og fik i 1920'erne og 1930'erne magten flere steder. Ideologisk og politisk kunne de højrenationale bevægelser

med nazismen som den mest ekstreme udgøre et magtpolitisk alternativ til den for overklassen så farlige internationale socialisme. Kombinationen af antisemitisme og antisocialisme, som allerede før 1914 spillede en stor rolle i de reaktionære massebevægelser i Rusland og Østrig-Ungarn, havde således sin objektive baggrund i den kapitalistiske udviklings forarmelse af småborgerskabet og i den stærke organisation, jøderne havde i den socialistiske bevægelse med socialistpartiet Bund.

Det særegne ved den politiske udvikling, som forfatteren fokuserer på, er altså de nye, dynamiske magtmønstre, som disse ideologiske elementer indgik i, og som gjorde, at den klassiske fremskridtsoptimisme, der havde præget både liberalismen og socialismen/socialdemokratismen, blev problematiseret. Opfattelsen af historien som en gradvis evolution mod noget stadig højere og bedre blev afløst af følelsen af usikkerhed og uforudsigelighed.

Den liberale ordens krise

Afhandlingens overordnede tese – jeg bruger både ‘afhandlingen’ og ‘bogen’ om den – er dermed, at de to deltagelseskriser, den nationale og den internationale, udviklede sig parallelt under gensidig påvirkning. 1900-tallets politik var ifølge forfatteren aldrig en jævnt fremadskridende evolution mod det liberale demokrati, men en tumultuarisk epoke med revolutioner som den russiske, med kontrarevolutioner, krige, kold krig og masseudryddelser, kulminerende i Holocaust. Spørgsmålet om ‘massernes’ deltagelse i politikken er aldrig blevet løst. Det er hovedpointen og det, der stadig gør studiet af mellemkrigstiden – ja de første 40-45 år af det 20. århundrede – af stor vigtighed for nutiden. For problemet er som sagt ikke løst, det er jeg enig med forfatteren i. Om det kan løses, er så en anden sag.

Derfor er den nuværende europæiske og for så vidt også amerikanske politiks liberale basis slet heller ikke så sikker og selvfølgelig som ofte antaget. Forfatteren kunne have fremsat dette som en profeti, hvis hans bog var kommet for 15 år siden – og de fleste ville blot have rystet på hovedet ad det – men i dag er det ikke en profeti, det er derimod et faktum. Demokratiet er igen udfordret, og 100 år efter 1. Verdenskrigs afslutning balancerer verden på ny på randen af katastrofer, som denne gang kan blive alt ødelæggende. Både atomkrig og en på længere sigt lige så ødelæggende klimakrise truer menneskeheden på dens overlevelse.

Afhandlingens teori og metode

Afhandlingen er opbygget i otte kapitler med et forord i stedet for en egentlig

indledning, idet problemstillingen formuleres i selve forordet, s. 12-13. I de første fem kapitler er der konklusioner og delkonklusioner, som af uransagelige grunde opgives i de sidste tre kapitler. Ved sin gennemgang af de enkelte landes eller ideologiers historie anvender forfatteren en dobbelt fremgangsmåde, nemlig en stillingtagen til hovedsynspunkterne i den teoretiske diskussion og en inddragelse af de konkrete forløb.

Forfatterens analyse af 1900-tallet bygger på et overvældende, især sekundært, kildemateriale og er klart struktureret og skrevet ud fra et ikke-dogmatisk marxistisk grundsyn. Analysen er vigtig i sig selv, men den er også vigtig som korrektiv til de gængse liberale fremstillinger af historien og demokratiets (lykkelige) tilstand. Præses ser snarere en forvitring af demokratiet under trykket af, hvad han kalder for neoliberalismens 'økonomiske totalitarisme'. Her er han på linje med en lang række britiske, tyske og ikke mindst amerikanske samfundsforskere, som han da også henviser til og drøfter i noterne.⁴

Forfatteren præsenterer sin afhandling som et eksempel på historisk sociologi, en struktur-aktør analyse af det 20. århundredes historie. Men hvad er historisk sociologi? I Wikipedia English står der, at historisk sociologi er en gren af sociologien, som fokuserer på, hvordan samfund udvikler sig igennem historien. Den ser på, hvordan sociale strukturer, som mange anser for naturlige, i virkeligheden er skabt ved komplekse sociale processer. Strukturen skaber institutioner og organisationer, der igen påvirker samfundet, resulterende i fænomener, der rangerer lige fra kønsforskelle over indkomstulighed til krig. Den nutidige historiske sociologi er først og fremmest optaget af spørgsmålet om, hvordan staten har udviklet sig siden middelalderen, idet den analyserer relationer mellem stater, klasser og økonomiske og politiske systemer.

Afhandlingen rammer præcist disse kriterier. Men spørgsmålet er så, hvor meget kriterierne adskiller 'historisk sociologi' fra 'almindelig' historie. Kunne man egentlig ikke lige så godt kalde det for 'sociologisk historie' og gøre det til en historisk bi-disciplin lige som f.eks. politisk historie og socialhistorie? Under alle omstændigheder er det vel historie.

Det er meget muligt, at historiske sociologer generelt lægger større vægt på strukturer end de fleste almindelige historikere. Men i moderne historievidenskab ville det se mærkeligt ud, hvis en udøver af faget ikke inddrog f.eks. økonomiske og ideologiske strukturer. Så ville det blive til ren annalistik eller begivenhedshistorie uden større forsøg på mere overordnede forklaringer på udviklingen. Forhåbentlig ville det ikke kunne godkendes på noget universitet i dag. Men man kan måske også se forfatterens indlevering af sin bog til et humanistisk fakultet som en implicit anerkendelse af, at hans afhandling er mere historie end sociologi.

Samtidig vil jeg dog sige, at det med hans metode bliver muligt i højere grad at tegne politiske mønstre, end det er almindeligt blandt historikere. Jeg har i hvert fald fundet ét mønster, som han klart efterviser, så det næsten tegner sig som en lovmæssighed: Nemlig det mønster, at etableringen af fascistiske eller nazistiske regimer altid er afhængigt af et samarbejde med eller i alt fald en eller anden form for velvilje fra de konservative elites side. Hans empiri er naturligvis kun eksempler fra mellemkrigstiden, men her holder det også, lige fra Mussolinis magterobring i 1922 over Hitlers tilsvarende i 1933 til dannelsen af forskellige hel- eller halvfascistiske stater i Central og Østeuropa i 1930'erne eller under 2. Verdenskrig. Tilsvarende: Dér, hvor det gik galt for fascisterne, var dér, hvor disse eliter var imod dem. Det er Norge et eksempel på, for godt nok kunne Quisling danne regering, men det blev aldrig til andet end et marionetstyre for besættelsesmagten. I en lidt anden ramme kan man se det samme i Danmark, hvor de danske nazister aldrig blev accepterede af de konservative kræfter.

At skellet mellem historie og historisk sociologi ikke er stort i dag ses dog tydeligt, når det kommer til kausalitetsforklaringer. Alle historikere, tror jeg – uden at gå nogen for nær – betjener sig af multifaktorforklaringer. Det gør forfatteren i allerhøjeste grad også. Jeg skal give et par eksempler. På s. 322 hedder det, efter at han på imponerende vis har gennemgået et væld af forskere i fascismen og nazismen:

“De omtalte historisk-sociologiske teories styrke er det brede samfundsmæssige perspektiv og det anlagte fokus på udviklingen af styrkeforholdet mellem forskellige sociale klasser, herunder alliancedannelser, samt alle disse relationers betydning for demokratiudvikling eller mangel på samme og omvendt spørgsmålet om fascismens opkomst og udvikling og fascismens tilbagevirkning på klasserelationer og alliancer”.

Her er så mange faktorer i spil, så billedet af den sociologiske teori bliver grumset eller næsten uskelneligt. Hvad er kernen i forklaringen, hvis der overhovedet er nogen? Tilsvarende på s. 551 – der er mange eksempler, men jeg holder mig til to – hvor det hedder:

“Det Tredje Riges politiske og ideologiske elementer havde forudsætninger i Tysklands forudgående særegne stats- og nationsudvikling, den sene rigsgrundlæggelse i en proces af krige, den integrale nationalismes styrke i årene op til 1. verdenskrig, nederlaget i verdenskrigen og i aktørernes kampe i Weimarrepublikken samt udviklingen af en ny hegemonisk konstruktion, der sammen med etableringen af en alliance mellem den opstigende nazisme

og de hidtidige eliter, institutioner og herskende klasser bragte nazismen til magten.

Produkterne af hele den hidtidige stats- og nationsbygningsproces, den socioøkonomiske udvikling, den intereuropæiske udvikling og Tysklands position her frembragte *sammen med* aktørernes kampe i Weimarrepublikken den nye massepolitik og karakteren af nazismens magtovertagelse i Det Tredje Rige”.

Det er jo en *grausame Salbe*, der indeholder et sådant mylder af sidestillede årsagsforklaringer, at man ikke ved, hvordan de kan prioriteres. Det er simpelt hen *det hele*, hele den forudgående udvikling i Tyskland, som er årsager til nazismens sejr. Er det analytisk skarpt nok? Bliver vi klogere af det?

Mange historikere ville nok prioritere og så fokusere på de vigtigste af årsagerne og derudfra forsøge at give en plausibel forklaring på det forhold, der måtte være tale om. Det skal også siges, at forfatteren gennemgående drøfter enkeltforhold eller årsager på en problematiserende og dybtgående måde. Det er, når han samler op på forklaringerne, at han nærmest rejser et bjerg med så mange lag og tinder, at det næsten bliver umuligt at bestige. Hvordan vægtes de enkelte elementer i forhold til helheden eller syntesen, om man vil? Og når forfatteren opererer med så mange faktorer, hvorfor så ikke inddrage endnu flere?

Pointen er samtidig, at disse multifaktorforklaringer jo ikke, så vidt jeg kan se, er særegne for historisk sociologi, men findes i alle gode historiske analyser, også de mange historiske fremstillinger, som forfatteren selv bruger. De skal bare prioriteres og doseres i rimelige mængder.

Den deskriptive fremstilling

Når vi nu er ved historisk fremstilling eller fortælling, som det lidt smart hedder i dag, så er der lange stræk i afhandlingen, som jeg synes er næsten ren begivenhedshistorie, altså deskription, og hvor man kan diskutere, hvor relevante de er for den overordnede problemstilling om deltagelseskrisen.

Jeg tænker først og fremmest på krigshistorien. Gennemgangen af især 2. Verdenskrig er uhyre detaljeret og fylder over 100 sider. Er det virkelig nødvendigt? Det virker nærmest som en selvstændig fremstilling, eller som om forfatteren er blevet så grebet af krigens gang, at alle slag og strategier og politiske møder skal med. En del af den diplomatiske historie i mellemkrigstiden virker også på mig som ret traditionel begivenhedshistorie uden den store forbindelse til strukturerne. Det fremstillede er ikke forkert, men man kan jo spørge, hvor relevant det er. For det er jo ikke en oversigtsfremstilling, der er tale om.

Personlighedens rolle

Blandt de mange forklaringsfaktorer, forfatteren opererer med, kunne han også have medtaget personlighedsfaktoren. Men det gør han ikke, med en enkelt undtagelse, som jeg skal nævne om lidt. På s. 205 kritiserer han Kurt Jacobsen for i sin Lenin-biografi fra 2012 at tillægge Lenin en for stor vægt for oktoberrevolutionens gennemførelse. Lenin er i den nyere forskning, skriver han:

“... skudt op til en skikkelse af nærmest mytiske dimensioner, enten en halvgud eller en dæmon”.

Og så fortsætter han:

“Et nyere dansk bidrag til diskussionen er her næsten eksemplarisk. Kurt Jacobsen lader hele Den Russiske Revolution være et produkt af Lenins tanker og handlinger. Havde han ikke været i Petrograd i 1917, havde der ikke været nogen russisk revolution, erklærer han kategorisk”.

Forfatteren har nok læst den russiske marxist Georgi Plekhanovs klassiske skrift fra 1895 om personlighedens rolle i historien, hvor han på et marxistisk grundlag diskuterer forholdet mellem struktur og enkeltaktør. Plekhanov lægger afgørende vægt på produktivkræfterne og de almene samfundsforhold – altså det, vi ville kalde strukturer – i bestemmelsen af historiske fænomener og af udviklingen i det hele taget, men i modsætning til vulgærmaterialisterne tillægger han den menneskelige personlighed en bestemt afgrænset betydning. Han eksemplificerer det især med Napoleon den første og skriver:

“Resultatet er altså, at personligheder kan øve indflydelse på samfundets skæbne i kraft af deres karakteregenskaber. Undertiden kan denne indflydelse være meget betydelig, men både selve muligheden for en sådan indflydelse og dens omfang bestemmes af samfundets organisation, af styrkeforholdet mellem dets kræfter. En personligheds karakteregenskaber er kun en “faktor” i samfundsudviklingen på det sted, i den tid og i det omfang, som samfundsforholdene tillader den at være det”.⁵

Plekhanov taler også om, at “tilfældigheden” i form af personers direkte indflydelse kun fremtræder i det, han kalder “de nødvendige processers skæringspunkt”. Men i dette skæringspunkt kan konkrete personer altså opnå historisk betydning. Det fik Lenin efter min mening absolut i 1917, og jeg synes forfatteren i nogen grad fejllæser Kurt Jacobsens synspunkt, selvom også jeg mener, at Jacobsen forvrider proportionerne noget. Men jeg er overbevist om,

at Lenins betydning for oktoberrevolutionen var meget stor. Uden ham ville udviklingen i anden halvdel af 1917 formentlig have været en anden.

Når det gælder Hitlers historiske rolle, bruger forfatteren sjovt nok en anden målestok. Hitler spillede en enorm rolle for Tyskland og nazismen, skriver han nederst på s. 519. Han mener ikke, at Hitlers person alene kan gøres ansvarlig for den fremadskridende radikaliserings af regimet, men tilslutter sig Ian Kershaws pointe, nemlig at: “uden Hitler, ingen generel europæisk krig” og “ingen Holocaust”.

Hvor personligheden i det første tilfælde tilsyneladende ikke spiller nogen afgørende rolle, har den i det andet tilfælde en enorm betydning. Det virker paradoksalt.

Totalitarismeteorien

En delvis lignende diskrepans findes i forfatterens behandling af totalitarismeteorien. Eller det er måske bedre at tale om ambivalens. Teorien dukker op mange steder i afhandlingen og har tilsyneladende udgjort et dilemma for ham. Generelt afviser han teorien som for skematisk og ahistorisk, og det er jeg enig med ham i. Men alligevel bruger han termen totalitaristisk flere gange, især møntet på Tyskland under Hitler. Også i sammenligninger mellem Tyskland og Sovjetunionen under Stalin. På s. 448 skriver han således, at Nazi-Tyskland var “mere totalitært” end Sovjetunionen. Det vil jeg sætte et meget stort spørgsmålstegn ved. Der var mange ‘lommer’ og nicher i Tyskland, f.eks. i Berlin, hvor livet på mange måder blev levet ligesom før 1933, med teater, kabaret’er, biografilm, dans osv. I hvert fald i de første år. Ikke mindst borgerskabet blev ikke særlig berørt og havde råd til at deltage i løjerne. Nazistyrets relativt korte varighed tillod heller ikke en total gennemtrængning af styrets ideer. I et utrykt resumé, som fulgte med afhandlingen, er forfatteren selv inde på det. Han omtaler Det såkaldte Tredje Rigets samfund som noget nyt, men stærkt iblandet strukturer og elementer af det ‘gamle’ samfund.

I Sovjetunionen var den sociale nivellering helt anderledes gennemført, og censuren var formentlig også stærkere end i Tyskland, i hvert fald inden nazistyrets radikaliserings i slutningen af 1930’erne. Hertil kommer – og det er jo afgørende, hvis man vil tale om en totalitær stat – at det tyske styre i modsætning til det sovjetiske etpartisystem var et såkaldt polykrati med mange forskellige magtcentre, der lå i indbyrdes strid (forfatteren bruger ordet “polyarki” i stedet for polykrati). Det ved vi fra nazismeforskere som Ian Kershaw, Martin Brozsat og Hans Mommsen m.fl. Partiet smeltede heller aldrig sammen med staten på samme måde, som det skete i Sovjet.

Polykratiet i Tyskland medførte, som forfatteren selv beskriver det fra s. 473 til s. 487, en “uklar kompetencefordeling” og et “administrativt kaos”. Han taler ovenikøbet, uden at have berørt det tidligere, på s. 473 om “det for det Tredje Rige så karakteristiske administrative kaos”. Selve ideologien var heller ikke nær så sammenhængende som marxismen-leninismen. Jamen, hvordan, må man spørge, kunne systemet så være totalitært? Det stemmer ikke med den klassiske definition af totalitarismen og altså heller ikke med de førende nazismeforskeres vurderinger.

Med hensyn til fremstillingerne af fascismens historiske gennemslag i samfundet skriver forfatteren på s. 344 – og her er han inspireret af Hannah Arendt, som han i andre sammenhænge afviser – at den slog igennem i samfund, som var ikke-transparente og atomiserede massesamfund. Her blev deltagelseskrisen mest akut og blev altså ‘løst’ ved etablering af massestøttede diktaturer som i Italien og senere Tyskland. Men tidligere i bogen har forfatteren indgående skildret, hvordan civilsamfundene i f.eks. Østrig og Tyskland blomstrede i 1920’erne og begyndelsen af 30’erne. Ikke mindst arbejderorganiseringen og arbejderkulturen var stærk. Også her er der altså noget, som ikke stemmer med forfatterens brug af totalitarismeteorien til at karakterisere Tyskland og Østrig – det sidste land efter 1938. Tyskland og Østrig var måske nok massesamfund – i øvrigt et lidt problematisk begreb, når han i øvrigt opererer med classesamfund – men de var bestemt ikke atomiserede. Her mener jeg, at forfatteren plukker ud af teorier, som i øvrigt er svært forenelige, altså at han bliver eklektiker.

Kommunismen, nazismen og Socialdemokratiet

Når vi nu er ved historiske forklaringer, mener jeg også, at forfatteren mangler en forståelse af relationen mellem kommunismen og nazismen, ikke som generiske begreber, men som kronologi. Han behandler stort set den russiske revolution og stalinismens gennemførelse i anden halvdel af 1920’erne og så nazismens magtovertagelse i Tyskland i januar 1933 som helt adskilte fænomener. Jeg er ikke tilhænger af Ernst Noltes tese om nazismen som en *blot og bar* reaktion på kommunismen eller bolsjevismen⁶ (som var den almindelige betegnelse og nok også den mest korrekte, fordi resultatet ikke havde noget med kommunisme i Marx’ forstand at gøre). Der var andre træk i tysk historie og samfund, som gjorde nazismen mulig, omend næppe sejrrig uden bolsjevismen – men fra ‘blot og bart’ til ‘helt adskilte’ er der et langt skridt.

Oktoberrevolutionen sendte chokbølger gennem Europa, som stimulerede ikke kun venstrefløjen, men nok så meget højrefløjen, og senere kom stalinis-

men til med sit krav om stalinisering af kommunistpartierne og ikke mindst de katastrofale Strassbourg-teser i 1928, der udnævnte socialdemokraterne til 'socialfascister'. Fra da af var et samarbejde mellem det tyske kommunistparti, KPD, og Socialdemokratiet, SPD, umuliggjort, og det lettede Hitler vejen til magten. Sammenlagt fik de to partier flere stemmer end nazisterne, men et samarbejde var blokeret og blev først muliggjort, da Komintern ændrede signaler med folkefrontspolitikken i 1935. Da var det for sent, hele arbejderbevægelsen var udslettet i Tyskland og på vej til at blive det andre steder.

Denne aktion/reaktionsproces mener jeg ikke, forfatteren rigtigt har fat på. Men den er også bitter at sluge for socialister, der i mange år havde en vis veneration for Oktoberrevolutionen, omend ikke for Stalins ultra-venstrelinje. Uden den sidste kunne nazismen måske have været succesfuldt bekæmpet, men splittelsen på venstrefløjen gjorde det ikke muligt. Forbindelsen mellem bolsjevismen, eller, hvis man foretrækker det – stalinismen – og nazismen kan således næppe benægtes.

Ellers vil jeg komplimentere forfatteren for hans nuancerede analyse og behandling af socialdemokraterne. Måske kunne han dog godt have været lidt mere kritisk over for SPD's adfærd 1918-19, hvor partiet allierede sig med militæret for at slå de revolutionære socialister ned.

Han skriver, at mordene på Karl Liebknecht og Rosa Luxemburg blev begået af tyske frikorpsfolk, men det var faktisk relativt højtstående officerer fra Rigsvænet, som mishandlede og skød dem. De blev anført af en vis kaptajn Waldemar Pabst, som senere fik en karriere hos nazisterne og senere endnu i Forbundsrepublikken. Han og de andre mordere blev aldrig straffet.⁷ Udfaldet af novemberrevolutionen med etableringen af den svage Weimar-republik, som højrefløjen aldrig anerkendte – det gjorde heller ikke kommunisterne – blev skæbnsvangert for den tyske historie. Det er lige over 100 år siden.

Afhandlingens struktur og sprog

Jeg vil også gerne sige lidt dels om afhandlingens struktur og dels om dens sprog samt enkelte direkte fejl.

I virkeligheden dækker afhandlingen kun omkring 40-45 års europæisk historie, nemlig fra begyndelsen af 1900-tallet indtil 1945. Det er disse lidt over fire årtier, forfatteren sætter under lup for at nå frem til sine historiske, politologiske og sociologiske konklusioner med spørgsmålet om deltagelse eller ikke deltagelse i centrum. Det lykkes efter min mening også, med visse forbehold, som jeg skal vende tilbage til.

Inden for både dansk historie og dansk sociologi udviser forfatteren en syntetiserende tilgang, som samtidig afslører en lærdom og belæsthed, så en

anden må føle sig beskæmmet – eller rettere beundrende. Men det er altså ikke det 20. århundredes historie, der beskrives. Der er stort set ingenting om udviklingen efter 1945. Hertil kommer en lidt mærkelig strukturering af stoffet. Der gøres helt berettiget meget ud af de to verdenskrige; de ses ikke som parenteser, som det ofte sker hos samtidshistorikere, men som strukturerende begivenheder på både kort og langt sigt. De er på én gang udløsende for revolutioner, især 1. Verdenskrig, og de bliver også indirekte faktorer i nedkæmpelsen af revolutioner som det tyske militærs og frikorpsenes nedkæmpelse af novemberrevolutionen i Tyskland. De virker desuden delvis determinerende på den efterfølgende udvikling, især forløbet fra 1. til 2. Verdenskrig, der i virkeligheden, og efter min mening korrekt set af forfatteren, kan betragtes som ét stort europæisk opgør, ja verdensopgør.

Forfatteren skildrer 1. Verdenskrigs eftervirkninger på en både dybtgående og overbevisende måde. Men da han slutter i 1945, sker det samme ikke med eftervirkningerne af 2. Verdenskrig. F.eks. gør han ikke nærmere rede for det, han kalder “den demokratiske kompromiskonstruktion fra 1945”. Den er der bare.

Man skulle have forventet en opfølgning på 2. Verdenskrig på linje med opfølgningen på 1. Verdenskrig. I stedet opstår der for mig at se et tomrum, eller hvis jeg skal være lidt polemisk, en række gentagelser af tidligere pointer.

Hele kapitel VIII om den dobbelte europæiske deltagelseskriser, altså afhandlingens sidste kapitel, er anderledes end de tidligere kapitler. Det virker lidt inkongruent. Der er tale om en mere abstrakt, idéhistorisk præget skildring i forhold til de tidligere syv kapitler. Det er absolut interessant, men siger stort set det samme som de foregående kapitler, omend altså fra en mere ideologikritisk synsvinkel. Det betyder ikke, at jeg synes, det kunne have været udeladt, men jeg savner lidt refleksion over, hvorfor den sidste del af bogen skal adskille sig fra de foregående dele. Dertil savner jeg som nævnt også en analyse af 2. Verdenskrigs betydning, der kan matche den dybtgående analyse af 1. Verdenskrig.

Jeg mener, som forfatteren jo også gør, at mange af de kritiske erkendelser, man kan drage af tiden fra 1914 til 1945, stadig er relevante, ikke mindst i den politiske sfære, men der er trods al sket en del siden 1945. Jeg nævner blot i flæng atomvåbnenes udvikling og ibrugtagning, den kinesiske revolution, afkolonialiseringen, Sovjetunionens sammenbrud, den tyske enhed, frigørelse af kapitalmarkederne og udviklingen af en globaliseret økonomi. Desuden er der de store verdensomspændende trusler såsom klimakrisen og den teknologiske udvikling med snarlig benyttelse af bioteknologi og kunstig intelligens i bred målestok. Med den empiri, forfatteren nu engang har, får han ikke taget stilling til den slags spørgsmål. Det ville også have været bety-

deligt sværere, for det ville ikke have været tilstrækkeligt med en behandling af Europa alene, det skulle i så fald have været global historie.

Afhandlingens fejl

Så til fejlene! I så stor en bog må der nødvendigvis være fejl, men det er mest småfejl.

Vi tager Sovjetunionen først. Flere steder, f.eks. på s. 670, hedder det, at Stalin var russer. Det var han ikke, han var georgier, men Georgien var en del af det russiske imperium og senere en republik i Sovjetunionen. I det nuværende selvstændige Georgien er han stadig en helt med sit eget museum m.m.

I det hele taget har forfatteren det lidt svært med den etnisk og sprogligt sammensatte stat, Sovjetunionen. På s. 428 skriver han således, at den udviklede sig til “en moderne nationalstat”. Men Sovjetunionen blev aldrig en nationalstat og var heller ikke tænkt som sådan, da der jo var mange forskellige nationaliteter i unionen. De havde ovenikøbet – i hvert fald på papiret – deres egne republikker og autonome områder med deres egne sprog og kulturer.

Han taler også på s. 424 om en stærk nationalisme under Stalin, men det var i så fald snarere det fænomen, allerede Lenin kaldte for “storrussisk chauvinisme”. Nationalitetsspørgsmålet blev jo kun løst på papiret efter revolutionen, hvor Stalin blev nationalitetskommissær, mens Rusland blev ved med at dominere hele imperiet. Måske kan man tale om “sovjetpatriotisme”, ikke mindst i forbindelse med “Den Store Fædrelandskrig”, men man kan ikke tale om nationalisme i vestlig forstand. Desuden kan man jo diskutere, hvor moderne Sovjetunionen nogensinde blev, det må i alt fald kvalificeres. Hvilket forfatteren dog også gør, i alt fald delvis.

Stadig vedrørende Sovjet, så blev unionen ikke dannet i 1923, som det hedder på s. 372, men i 1922. Alvorligere er fejlen om Katyn-massakren. Her skriver han for det første, at den skete i 1939, hvor det var i 1940. Men så opgiver han tallet på dræbte polske officerer til “over 4000”. Tallet var fem gange så højt, nemlig efter de nyeste oplysninger 21.857.

Forfatteren har også en efter min mening mærkelig formulering om den sovjetiske moderniseringsproces i 1930'erne, som han på s. 655 kalder “sammenlignelig med andre brutale moderniseringsprocesser i historien”. Jeg ved ikke, hvilke processer, der tænkes på, men moderniseringsprocessen i Vesteuropa tog gennemgående hundrede år, mens den i Sovjet skete på omkring 10 år. Måske kan den sammenlignes med den kinesiske 20-30 år senere, men først og fremmest var den vel unik.

For Tysklands vedkommende – og det er jo Tyskland og Sovjetunionen, analysen hovedsagelig er bygget op om – er der også nogle småfejl. Det var i

1938 og ikke i 1935, den østrigske kansler Kurt Schuschnigg mødtes med Hitler i Berchtesgaden (s. 281). Forfatteren bruger også konsekvent navnet “Det Tredje Rige” om Tyskland fra 1933 til 1945, men det var aldrig noget officielt navn, og nazisterne indså efterhånden, at det var uheldigt at bruge det, da “det andet Rige”, altså Bismarck-riget, jo kun varede i 47 år. Det kunne give uheldige associationer, så i sommeren 1939 fik den tyske presse besked på kun at anvende navnet “Grossdeutsches Reich” eller blot “Grossdeutschland”. Det er en lille ting, men forskere skal vel bruge – eller i hvert fald kende – de officielle navne, selvom også jeg selv ofte blot taler om Nazi-Tyskland og ikke om Stortyskland.

I forbindelse med Den Røde Hærs fremmarch mod vest i 1944 taler forfatteren på s. 609 om, at “tyskerne flygtede”. Det er rigtigt, at nogle flygtede, men andre blev fordrevet, og det er mere korrekt at omtale det som en fordrivelse, eller simpelt hen, med et senere udtryk, som etnisk udrensning. Det gør han dog også et andet sted i bogen, hvor han ligeledes sætter de millionhøje tal på. Hans lettere ‘bias’ til fordel for Den Røde Hær i forhold til Wehrmacht viser sig dog også i sproget, hvor han f.eks. på s. 611 taler om, at de sovjetiske soldater “rasede ud” mod en bys civilbefolkning med plyndringer og voldtægter. “Rasede ud”? Hm. Et lignende sprog bruger forfatteren ikke nogetsteds om de tyske forbrydelser på østfronten eller andre steder. Naturligvis uden at man skal sidestille dem, men krigsforbrydelser er jo krigsforbrydelser og ikke at ‘udrase’.

Endelig lidt om Skandinavien og lille Danmark. Forfatteren er jo uhyre belæst, man kan næsten læse bogen som én stor bibliografisk kommentar, men når det kommer til behandlingen af den skandinaviske arbejderbevægelse, bruger han kun engelsksproget litteratur. Når det er dansk arbejderbevægelse, der behandles, bygger det på norsk litteratur! Præses er simpelthen ikke inde i den store og frodige litteratur om dansk arbejderbevægelses historie, som er vokset frem gennem de sidste 40-50 år. Det er heller ikke strengt nødvendigt for den syntese, der bygges op, men det virker måske en smule arrogant at skøjte helt hen over denne forskning uden samtidig at gøre opmærksom på, at den findes.

En decideret fejl om dansk historie er det, når forfatteren på s. 472-73 skriver, at Danmark efter august 1943 var underlagt en tysk “rigskommissær” – ligesom Holland og Norge, kunne han have tilføjet. De to rigskommissærer havde meget store magtbeføjelser og stod direkte under Hitler, mens Werner Best i Danmark var “rigsbefuldmagtiget” og formelt refererede til det tyske udenrigsministerium. Blandt andet af den grund var besættelsen af Danmark helt anderledes end besættelsen af de to andre lande.

Afhandlingen er i øvrigt velskrevet. Men der er et væld af gentagelser, ikke

mindst i noterne. De fleste burde have været rensset ud, inden afhandlingen udkom som bog.

Enkelte andre sproglige ting generer mig lidt. Forfatteren bruger f.eks. konsekvent ordet “indslusning”, når det gælder benævnelsen af massernes deltagelse i politik. Men forudsætter ordet ‘indslusning’ ikke, at der er nogen, som ‘sluser’ dem ind? Det var der måske også, men først og fremmest kommer masserne jo med i kraft af deres egen indsats i de folkelige bevægelser, dels de liberale, men først og fremmest arbejderbevægelsen.

Erklæret ideologi og faktisk ideologi

Ordet “ideologi” bruges i tre betydninger: Dels som betegnelse for program-sat, bevidst idéformulering og dels som udtryk for falsk bevidsthed i Marx’ forstand. Det sidste gøres f.eks. på s. 232, hvor forfatteren taler om, at de udenlandske kommunisters “forestilling om Sovjetunionens karakter var naturligtvis ideologi, men en magtfuld ideologi”. Når der derimod tales om “erklæret ideologi” og “faktisk ideologi”, drejer det sig om egentlige ideer, sådan som jeg forstår det. Det er i øvrigt en spændende skelnen, som jeg ikke er stødt på før. Forfatteren betoner, at der ikke går en lige linje fra de *erklærede* ideologier til den politiske praksis. Det er de *faktiske* ideologier, der har afgørende betydning. På s. 741 hedder det:

“Ideologiernes kraft udspringer af deres forankring i den samfundsmæssige virkelighed samt dybtgående menneskelige lidenskaber og behov”.

Første del af denne sætning stemmer jo overens med den historiske materialisme, som jeg mener forfatteren tilslutter sig, men gør anden del det også? Altså det med den menneskelige psykologi? Her tilslutter forfatteren sig ligefrem en teori, og jeg citerer fra samme side:

“... om excesserne som urgamle fænomener. Opfattelsen af masse-mord og udryddelser som et gammelt fænomen kan igen kombineres med en teori om gentagne civilisationsbrud”.

Her er vi ovre på et andet felt end det, analysen ellers kredser om. For masse-mord og udryddelser i det 20. århundrede ser forfatteren jo ellers som knyttet til kapitalismen og den medfølgende kolonialisme – kulminerende med Tysklands forsøg på at kolonisere Europa – ikke med den menneskelige natur som sådan. Hvis man nu tager forhistoriens masse-mord, som vi kender fra arkæologiske udgravninger, med, bliver der så ikke et problem med sammenkædningen af masse-mord og kapitalisme i forskellige politiske former?

Et videnskabeligt livsværk

På s. 751 forneden har forfatteren en ultrakort sammenfatning af den lange afhandling. Den fylder fire linjer i en bog på 1012 sider og lyder således:

“Den samlede europæiske udvikling 1914-1945 var højst krisefyldt, og de skærpede ideologiske modsætninger var et af udtrykkene herfor. Konsekvenser af denne komplekse udvikling, herunder de forstærkede politisk-ideologiske kampe, var krig, massebord og udryddelser. Det var den dobbelte deltagelses-krisens eksplosion”.

Det er en dystre, men efter min mening sand konstatering. Konklusionen bygger på en analyse, som, så vidt jeg kan bedømme, er i overensstemmelse med den store, især engelsk-amerikanske forskning, som forfatteren trækker på, men som også er selvstændig. Den har i hvert fald brudt med enhver form for teleologi og understreger konstant de åbne situationer, hvor udviklingen kunne være gået en anden vej, end den faktisk gjorde.

Evolutionismen afvises, og i stedet er der tale om en dialektisk analyse på empirisk grundlag. En analyse, som dog måske er ved at krænge over i det dystopiske – det kaldes på s. 739 for både massepolitikens og nationsbygningens “mørke side” – mens de civilisationsfremskridt, som samtidig blev opnået, især efter 1945, er klart underbetonede. Hvis det nu var kønskampen og ikke klassekampen, forfatteren havde haft som fokus, så havde han måttet skildre store fremskridt for kvinder i Europa og andre steder fra 1960'erne og frem og formentlig også for børnene. Vel nok de største fremskridt i verdenshistorien.

Analysen af deltagelseskrisen, som er bogens udgangspunkt, lykkes desuden for mig at se bedst, når det gælder de enkelte samfund, mens analysen af det, der kaldes “stormagternes deltagelseskrise”, virker sværere at få hold på, i hvert fald for mig. I sit resumé af afhandlingen, som er indleveret til fakultetet og bedømmelsesudvalget, skriver forfatteren, at han forsøger at belyse interaktionen mellem de to kriseforløb, at afdække sammenhænge mellem den nye massepolitik og deltagelseskrisen samt den nye stormagtspolitik og dens krise, der historisk blev overlægret og forstærket af et vedvarende moderniseringspres. Inspirationen kommer fra Benno Teschke og Theodore von Laue. Det forekommer mig som sagt, at denne sammenkobling mere står som en ansats end en fuldt gennemført analyse. Man må vel også spørge: Har der ikke altid været krise mellem stormagter? Deres såkaldte deltagelse i det internationale samfund vil vel altid være betinget af, at de samtidig og primært varetager deres egne interesser.

Til sidst i hovedteksten, på s. 758, stiller forfatteren spørgsmålet, om del-

tagelseskrisen overhovedet kan løses? Den dystre, næsten apokalyptiske fremstilling af historien indtil 1945, lægger jo ikke op til en løsning. Han besvarer ikke spørgsmålet fuldt ud, men antyder dog, at en såkaldt "genuin socialisme" i traditionen fra Marx og Rosa Luxemburg – altså en demokratisk, deltagerstyret socialistisk udvikling – vil kunne løse den. Men stadig står mange muligheder åbne, også fascismens eller authoritarianismens, som vi p.t. ser klare udtryk for i store dele af verden, også i Europa. I horisonten lurer desuden en helt ny økonomisk-teknologisk udvikling med klimakrise, kunstig intelligens og robotter, som vil omskabe arbejdsmarkedet radikalt.

Socialismen synes langt væk. Men det er interessant, at forfatteren åbenbart stadig ser en eller anden form for humant fremtidsmål. Som jeg ser det, er han alligevel ikke kommet helt ud over fremskridtstroen, som jo også er en evolutionisme. Han er ikke endt i nihilisme, men tror at noget bedre måske engang vil komme, selvom der altid vil være risiko for tilbagefald.

Sammenfattende vil jeg sige, at afhandlingen/bogen er en stor intellektuel præstation – ja med reference til hans trebindsværk kan man kalde det et videnskabeligt livsværk. Frugten af årtiers læsning og analyse. Som mange sikkert allerede har sagt, enten til Curt selv eller hvisket i ørene på andre, burde bogen også findes i en engelsk version, så den kunne indgå i den internationale diskussion, som jeg mener den er et væsentligt bidrag til. Den kan godt stå sig i en sammenligning med det meste af den internationale litteratur, som benyttes.

Forhåbentlig dukker der inden alt for længe en engel eller en lille mand op med en cigarkasse med penge til en oversættelse. Det fortjener værket i alt fald.

Noter

1. Oppositionen skulle have fundet sted på Aarhus Universitet d. 11. oktober 2019, hvor Curt Sørensen skulle have forsvaret sin afhandling for doktorgraden, men på grund af hans sygdom kunne det ikke lade sig gøre. Curt har dog senere efter dispensation fået tildelt den humanistiske doktorgrad på grundlag af afhandlingen/bogen og bedømmelsesudvalgets indstilling.

Claus Bryld var førsteopponent i bedømmelsesudvalget for Curt Sørensens doktorafhandling, som i øvrigt bestod af Uffe Østergaard som formand og John T. Lauridsen.

Curt Sørensen: *Den europæiske deltagelseskrise. Stormagtspolitik, massedeltagelse og ideologi i det 20. århundrede*, 1012 sider, Forlaget Frydenlund 2017

2. Se nærmere Hartmut Kaelble: *Wege zur Demokratie. Von der Französischen Revolution zur Europäischen Union*, 2001, s. 60.

3. Se Dieter Groh: *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkriegs*, 1973, s. 49.
4. Blandt de vigtigste er Michael Mann, Mark Mazower, Richard Evans, Theodore von Laue, Ellen Meiskins Wood og naturligvis klassikere som Karl Marx og Max Weber.
5. Georgi Plekhanov: *Personlighedens rolle i historien*, 1958, s. 41 (skriftet er oprindeligt længere og hedder *Udviklingen af den monistiske historieopfattelse*). For en nutidig diskussion, se Adam Schaaf: *Historie og sandhed*, 1977, og Ernest Mandel: "The Role of the Individual in History: The Case of World War Two", i tidsskriftet *New Left Review*, 157, 1986, ss. 61-75.
6. Se Ernst Nolte: "Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980" og Jürgen Habermas' svar på dette og andre indlæg: "Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung", i "*Historikerstreit*". *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, 1987.
7. Se Claus Bryld: "De døde maner os!". Socialisternes mindsted i Berlin", i Niels Finn Christiansen m.fl. (red.): *Ole Lange – fra kætter til koryfæ*, 2007.

Claus Bryld
Professor emeritus, dr. phil.
bryld@ruc.dk

Curt Sørensens svar på Claus Brylds opposition til hans doktorafhandling: Den Europæiske Deltagelseskrise

Jeg vil kort starte med drillerierne. Den vigtigste kritik her er dit citat fra side 281, hvor jeg angivelig skulle have henlagt Kurt Schuschnigs møde med Hitler i Berchtesgaden til 1934. Hvis du bladrer om til den følgende side, vil du se, at jeg taler om 1938 situationen: Schuschnigs radiotale, Hitlers brev til Mussolini, den tyske indmarch den 12. marts, massemødet på Heldenplatz den 15. marts og terroren mod jøderne. Men Jeg kunne unægtelig selv have undgået denne mislæsning ved blot at have indføjet et 1938 allerede nederst på side 281 (Jfr. i øvrigt også min utvetydige angivelse på f.eks. side 568)

Jeg ved skam også, at Stalin var Georgier. Men det rejser igen spørgsmålet om karakteren af den storrussiske nationalisme. Men det vender jeg tilbage til under det substantielle.

Det med Grossdeutschland må du gerne få. Jeg synes blot det virker akavet, når man i alle fremstillinger ellers taler om Det Tredje Rige.

Jeg synes, at tyngden i din opposition ligger i de substantielle problemstillinger, som den rejser til en genuin akademisk diskussion. Jeg ser her i hvert fald mindst 10 sådanne centrale spørgsmål.

1) Forholdet mellem historie, statskundskab, historisk sociologi og sociologisk historie.

Det var et spørgsmål som I også gik meget op i i selve indstillingen. Min umiddelbare reaktion var den gang: betyder det egentlig så meget, hvad man kalder det? Hvorfor går de i grunden i bedømmelsesudvalget så meget op i det? Der er dog et helt centralt forhold, som er vigtigt (og som man til gengæld ikke bemærkede sig i udvalgets indstilling): statskundskaben havde fra starten en gennemgående ambition om at udvikle en universel teori om al menneskelig politisk adfærd. I tilknytning til bl.a. David Easton, Gabriel Almond, og Sidney Verba lagde man derfor megen vægt på at definere 'det politiske system', forstået netop som de politiske aspekter af menneskelig adfærd. Ligesom økonomerne havde udviklet en universel teori om al menneskelig økonomisk adfærd kunne statskundskaben udvikle en universel teori om al menneskelig politisk adfærd. Hele min tilværelse på statskundskab har været en lang kamp for at vride mig ud af denne vrangforestilling.

I stedet udviklede jeg så min alternative målsætning, nemlig den, at søge frem mod spatio – temporalt begrænsede generalisationer. Generalisationer f.eks. om konkrete forsøg på demokratisering (vellykkede eller mislykkede) i mellemkrigsårene, generalisationer om fascismen i samme periode osv. Hvis du læser f.eks. Møller og Skaanings bøger, så vil du se, at de hele tiden taler om 'demokratiet' og 'demokratiseringen'. På dagens statskundskab hænger man stadig fast i den gamle universalistiske ambition. Den evolutionistiske udviklingsteori er så hængt op på de evige survey undersøgelser og/eller statistiske korrelationsundersøgelser, hvor man så i øvrigt hver gang i en stor tautologisk bevægelse når til den samme konklusion.

Den virkelig spændende teoriudvikling praktiseres i dag af eminente historikere som f.eks. Ian Kershaw, Richard Evans, Margaret Macmillan. Dertil kan føjes indsatsen fra forskere som f.eks. Perry Anderson, Robert Brenner, Benno Teschke, Michael Heinrich, Ellen Meiksins Wood, Eric Hobsbawm, Teodor Shanin, Andrew Janos, Ivan Berend, Arno Mayer og Mark Mazower.

Uanset formel uddannelsesretning og position og tilgang i øvrigt hælder ingen af alle disse nævnte personer til statskundskabens universalistiske formel. De kører ikke rundt i tautologiske cirkler, og de er teoretisk stærke og udfordrende.

2) Indslusning

I mit begreb og teori om indslusning af masserne i politik har jeg bl.a. været inspireret af Nicos Mouzelis' komparative analyse af Balkan og Argentina (*Politics in the Semi-periphery. Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*, London: Macmillan 1986). Mouzelis an lægger en hovedsondring mellem 'integrativ' og 'inkorporativ' integration.

Den integrative indslusningsform er den traditionelle vestlige, hvor masserne gennem store massepartier og interesseorganisationer integreres i det politiske system, og hvor der udvikles et civilsamfund. Der etableres herunder såvel effektivt fungerende vertikale relationer mellem befolkningen og de politiske eliter som velfungerende horisontale mellem borgerne indbyrdes.

Den inkorporative indslusningsform var den karakteristiske for Østeuropa og Balkan. Der udviklede sig her ensidige vertikale relationer, hvor masserne organiseredes ovenfra og nedefter. Der opstod ikke her, som i Vesteuropa, noget civilsamfund. Den inkorporative form havde igen 2 varianter, nemlig 'klientilisme' og 'populisme'.

Mouzelis begreber og teori kan kritiseres. Han idealiserer den vestlige udvikling, og hans former behøver yderligere nuancering. Men som udgangspunkt går de an.

Pointen er den, at masserne ikke bare begynder at gå. Der har ganske vist været gentagne bondeoprør i historien, Lollarderne i England, Hussitterne i Polen, det tyske bondeoprør i 1520'erne osv., men indslusningen af masserne i politik og deres permanente tilstedeværelse her er et moderne fænomen (se videre min kommentar til Deltagelseskrisen).

Indslusningen bliver altså et ganske komplekst fænomen af aktører og strukturer: I toppen forholder eliterne sig indbyrdes forskelligt til indslusningsudfordringen. De er ikke ganske enige, nogle stritter imod, andre forsøger tværtimod at tilskynde og fremme processen, og der er også uenighed om strategier. Mellem top og bund er der endvidere forskellige typer relationer, integrative, inkorporative, klientilistiske, populistiske og endda flere. Nede i bunden af samfundet udvikler der sig endelig komplekse relationer af enten konflikt eller samarbejde mellem de forskellige typer af massebevægelser.

Det hele er igen en vedvarende proces af aktør- struktur bevægelser, hvor aktørerne ud fra de givne forhold til stadighed ændrer disse, skaber nye og selv forvandles. Ingen resultater er givne på forhånd

3) Den dobbelte deltagelseskrise

Den interne deltagelseskrise opstår ved, at masserne permanent bliver inddraget i og er aktive i det sociale og politiske system (jvf. også oven over ved-

rørende Indslusningen). Dette sker ikke i en gradvis fremadskridende integrationsproces, men ofte konfliktfyldt, turbulent.

Stormagternes deltagelseskriser: Det er rigtigt, at der altid har været krige, men ikke mellem udviklede stater med moderne økonomier, statsbureaukrier og krigsmaskiner. Den amerikanske borgerkrig var den første af slagsen, og første og anden verdenskrig det 20. århundredes hovedeksempler. I en euforisk periode efter murens fald i 1989 troede man, at den tid var forbi. Som påvist af bl.a. Odd Arne Westad har konflikter i den tredje verden i hele perioden efter afviklingen af den kolde krig kostet 20 millioner mennesker livet. Og nye stormagtskonflikter er vel i dag ikke længere helt usandsynlig?

4) Totalitarismeteorien

Du kritiserer min tese om, at Nazi Tyskland var mere totalitært end Sovjetunionen (korrekt citeret fra min afhandling side 448) og skriver i forlængelse heraf, at jeg generelt har et problem med totalitarismeteorien. Slet ikke, men jeg har en del kritik og forbehold. Ud over de klassiske kritikpunkter, også fremført af en række andre forskere, nemlig at teorien ikke magter at forklare systemernes oprindelse, deres forskellighed og deres indre dynamik, har jeg nogle bemærkninger til den opfattelse, du mener, jeg har: du tillægger mig for det første den opfattelse, at Hitler skulle have været mere enerådige end Stalin. Mange forskere har her tværtimod interesseret sig for begrænsningerne i Stalins tilsyneladende så ubegrænsede magt, og nogle har her også tydeligt været inspireret af striden mellem funktionalister og intentionalister i den tyske diskussion. Der var selv i Stalins Sovjetunion interesse modsætninger og fraktionsstridigheder, men tilsløret af den officielle ideologi og jagtet af det hemmelige politi.

Sovjetunionen var en underlig hybrid, et nyt klassesamfund med en asiatisk despot i toppen. Den nye herskende klasse blev gang på gang slået op af den stalinistiske terror, men var samtidig i forhold til befolkningen en herskende klasse. Selv partiet blev voldsomt decimeret af terroren (og smeltede ikke bare, som du skriver, sammen med statsapparatet). Det er denne kompleksitet ledsaget af det Moshe Lewin har kaldt 'den ideologiske mytologi', der gør studiet af Sovjetunionen så vanskelig og omstridt.

I Tyskland var der ligeledes et lag under Føreren (et polykrati, som du kalder det eller polyarki, som man siger på statskundskab). Det er rigtigt, at jeg nederst side 519 i min afhandling citerer Ian Kershaw, men jeg tilslutter mig bestemt ikke dette løsevne citat. Kershaw er langt mere kompleks og nuanceret (jf. min afhandling siderne 519-521). Men først og fremmest giver Kershaw jo selv i sit to binds mammut værk om Hitlers opstigen og Hitler under

krigen en fremstilling og analyse, hvor han forener et aktør og et strukturperspektiv. Kershaw er også, lige som jeg selv (se afhandlingen siderne 512-514) meget inspireret af Wolfgang Mommsen. Min inspiration, fremstilling og diskussion er videre også påvirket af forskere som Richard Evans, Charles Browning, Tim Mason og Arno Mayer. Så jeg er ikke på kant med nazismeforskningen, men tværtimod dybt inspireret af denne. Det er i øvrigt heller ikke rigtigt, at jeg ikke behandler 'det administrative kaos' (se f.eks. igen siderne 512 -514)

Du henviser også til kulturen, specielt arbejderkulturen, i Tyskland og Østrig. Men som f.eks William Sheridan Allen kunne fremvise i sin klassiske analyse af byen 'Thalburg' (fiktivt navn) var der i byen en stærkt segmenteret struktur. Og i Østrig, som du også anfører, var der nok en udviklet arbejderkultur, men den Første Østrigske Republik var samtidig præget af den såkaldte *Lagerstruktur* og i øvrigt hærget af stærkt optrukne modsætninger, konflikter og kampe år for år gennem republikkens historie.

Totalitarismeteorien optræder som et supplement til en grundlæggende evolutionisme: Når den 'naturlige udvikling' angiveligt går i retning af markedsøkonomi og liberalt demokrati bliver det et problem at forklare opkomsten af de totalitære diktaturer i mellemkrigsårene. En udbredt forklaring har så været den, at det var marginaliserede grupper til højre og venstre der bar den totalitære bølge frem (se f.eks. Jan Werner Müllers tidstypiske og meget skamroste bog *Kampen om Demokratiet*, (alene titlen!). Men teorien er åbenlyst forkert: magtfulde eliter, stærke institutioner (i Tyskland f.eks. Rigsværnet) og et bredt massefølgeskab udviklet i takt med nazismens tilkæmpede ideologiske hegemoni og dens ødelæggelse af den klassiske segmentering, var det, der kendetegnede de faktiske processer.

Min mest grundlæggende kritik af totalitarismeteorien er imidlertid den, at den udvisker forskellen mellem beskrivelse og forklaring. Den kan være nyttig ved beskrivelsen af det 20. århundredes store diktaturer, herunder også i komparative analyser. Men totalitarismen eller totalitære træk i systemerne kan ikke forklares ud fra sig selv. X kan ikke forklares ud fra X. Jeg søger alternativt i min afhandling at forklare totalitarismen ud fra de europæiske processer af socioøkonomisk udvikling, statsbygning og international udvikling.

Til sidst tilbage til min tese om Tyskland som et mere totalitært samfund end Sovjetunionen. Mark Mazower har en tankevækkende beskrivelse af Sovjetsamfundet i 1923:

“This was a country where the spring thaw have made roads impassable, where the average speed of a commercial train in 1923 was under ten miles an hour, and were the number of train passengers had fallen to half the

1913 figure. Post offices closed down for lack of snow- cleaners in winter, telegraph lines in rural areas were often cut.” (Mark Mazower: *Dark Continent*, side 118).

Dette er ikke noget totalitært samfund med en altomfattende effektivitet og kontrol. Den samme ineffektivitet og det samme slør i maskineriet prægede også både kollektiverings- og industrialiseringsprocesserne i trediverne. Men under den despotisk ledelse udviklede der sig alligevel en økonomi, der frempressede betydelige resultater, også efter vestlige beregninger. Men der var ikke, som påvist af allerede Eugene Zaleski, tale om en planøkonomi i nogen meningsfuld forstand af begrebet, men snarere om det som en Eric Hobsbawm har kaldt en ‘Krigsøkonomi’

Omvendt var Tyskland et højt industrialiseret samfund, hvor Nazi eliten, SS, Sikkerhedstjenesten og Gestapo kunne udvikle et omfattende og finmasket netværk for overvågning og kontrol. Derfor blev al modstand knust og en hel generation af unge tyskere blev samtidig indoktrineret af nazismens ideologi, som var en raceimperialistisk ideologi. Se min afhandling siderne 467-473 samt f.eks. Omer Bartov, Richard Evans og Karl Lammers, samt min udførlige gennemgang i afhandlingen siderne 458-472. Det er ikke rigtigt at Nazi Tyskland ikke havde en ideologi. Det havde den, nemlig raceimperialismen (se især Richard Evans overbevisende tre binds fremstilling og analyse).

5) Nationalismen i Sovjetunionen

Du gør mig opmærksom på at Stalin var georgier. Det ved jeg da godt og nogle af Stalins krigsoperationer fik navne efter hans læretid på observatoriet i Tiflis- ‘operation Uranus’ f.eks. og den store operation i 1944, der sigtede mod at knuse den centrale tyske ‘Armegruppe Mitte’, og som førte sovjethærene helt frem til Weichsel floden, blev opkaldt efter den georgiske prins, Bagration.

Hverken i det sen-zaristiske Rusland eller i 20’ernes Sovjetunion var der en nationalisme i moderne vestlig forstand. Som næsten alt andet i Ruslands/ Sovjetunionens udviklingshistorie blev også nationalismen søgt gennemført ovenfra og nedefter. Et vigtigt værk for forståelsen er her David Brandenberger: *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931-1956*, Harvard University Press 2002. Over en bred front, skole og læreanstalter, film, radio, patriotiske bøger, pressen, plakater og løbesedler opbyggedes en nationalbevidsthed, og den 2. Verdenskrig i Sovjetunionen blev som bekendt kaldt ‘Den store Fædrelandskrig’. Det

interessante er så, at Sovjetlitterne efter 2. verdenskrig i en periode kørte ad to spor: Den ene argumentationslinje lå i forlængelse af krigen: Sovjetunionen havde vundet på grund af den patriotiske mobilisering under krigen. På den anden side begyndte man også at tale om, at krigen var vundet på grund af 'det socialistiske systems overlegenhed'. Sandheden er nok mest den, at den russiske befolkning kæmpede en fortvivlet kamp for overhovedet at undgå total udslættelse eller slaveri.

6) Tyskland og Østrig: De interne forholds betydning – Den russiske revolutions betydning

De interne grunde til urolighederne var simpelthen udsultningen af befolkningerne, som i Tyskland og Østrig var et resultat af blokaden og i Rusland det langt svagere produktionsgrundlag for krigsførelsen, samt transportsystemets sammenbrud. Dertil kom effekten af de enorme tabstal, som var højest i Rusland, Tyskland og Frankrig (hvor de i 1917 fremkaldte omfattende mytteri i den franske hær). I Tyskland fremkaldte flådeledelsens mytteri og beslutning om at sende den tyske *Hochseeflotte* ud og engagere den engelske *Grand Fleet* i en sidste 'ærefuld aktion', den velkendte bølge af matrosopstande og dannelse af arbejder- og soldaterråd.

Men indflydelsen fra den russiske revolution var *også* stor strækkende sig fra begejstret tilslutning på Venstrefløj (USPD, og små grupper som die Bremer Linksradikale og det nygrundede KPD) over regeringens afstandtagen og modstand ud til Rigsværnets og Frikorpsernes nedkæmpelse af den tyske venstrefløj, herunder dobbeltmordet på Karl Liebknecht og Rosa Luxemburg

I Tyskland førte en kombination af intern radikaliserings og begejstring for den russiske oktoberrevolution igen til flertalsbeslutningen på USPD's kongres i Halle i oktober 1920 om indtræden i den i 1919 i Moskva oprettede Kommunistiske Internationale.

I Østrig lykkedes det derimod for socialdemokratiet (SDAP) som det eneste i Europa at fastholde enheden i partiet. Det østrigske socialdemokrati under ledelse af Otto Bauer, der havde været krigsfange i Rusland og oplevet bolsjevik revolutionens udfoldelse, søgte at realisere en tredje vej mellem bolsjevisme og reformisme, mellem samfundstrascenderende politik og aktuel reformpolitik, noget som kunne lade sig gøre, mente han, netop på grund af enheden i arbejderbevægelsen.

7) Bevægelsen i Sovjetunionen

I Sovjetunionen begik revolutionen selvmord i marts 1921 da Trotski's nye

Røde Hær angreb og likviderede Kronstadt sovjetten. Gennem hele 1917 havde der ellers udfoldet sig spontane processer i det russiske samfund, der syntes at befordre en samlet bevægelse frem mod et sovjetdemokrati: skyttegravsbolsjevismen, hærens opløsning, bøndernes spontane revolte og jordfordeling, arbejdernes kamp i fabrikkerne, en samlet bevægelse, der på det nærmeste katapulterede bolsjevikkerne til magten.

Men Lenin kunne ikke vente på, at 'gnisten' skulle fænge og var også internt konfronteret med det stadigt mere og mere presserende problem med brødforsyningen til de store byer. Det samlede resultat blev skærpelsen af partidiktaturet i løbet af foråret og sommeren 1918, en proces der fremmedes af bruddet med de Venstre-Socialrevolutionære netop på spørgsmålet om fredslutningen i Brest-Litovsk og rekvisitionerne.

De spontane bevægelser i bunden af det russiske samfund gennem hele 1917 blev i forskningen søgt dækket gennem en omfattende 'history from below' tradition. Efter murens fald i 1989 var dette ikke længere tilfældet. Totalitarismeteorien kom på mode igen, ofte, ikke mindst her i landet, ledsaget af et moraliserende skrigeri uden analytisk kraft.

Efter 1921 og ikke mindst i løbet af 1930'erne udviklede der sig så i Sovjetunionen noget *nyt*, som stiller forskningen over for nye udfordringer og krav. Vore forestillinger og begreber er stadigt i alt for høj grad prægede af begreber og forestillinger, der blev udformede i begyndelsen af 1900 tallet, liberalisme, socialisme o.s.v.

8) Anden verdenskrig

Du synes, at min fremstilling af krigen på Østfronten er alt for omfattende. Det er jeg ked af at høre. I de funktionalistiske moderniseringsteorier var Anden Verdenskrig typisk ignoreret, hvor jeg omvendt mener, at den har været meget afgørende i det 20. århundredes europæiske udvikling. Den var også bred og mangefacetteret, omfattende ikke blot de militære operationer, men også borgerkrige, typer af tilpasning og kollaborationisme, samt storpolitik. Den var i mange henseender en forlængelse af mellemkrigsårenes kamp mellem modstående samfundsmodeller og strategier og til den anden side yderst konsekvensrig for hele efterkrigsudviklingen. Så vil jeg hellere skære det meste af det efterfølgende kapitel VIII væk, og altså slutte i 1945, eller måske 1947.

Tyskland mobiliserede i løbet af 2. verdenskrig 17-18 millioner mand. Heraf var de samlede tab (døde, sårede, fanger og savnede) på 13,5 millioner. Af dette samlede tab lå ca. 80 % på Østfronten. Dette forhold afspejlede dels fordelingen af styrkerne: i 1941 kæmpede mere end tre fjerdedele af den tyske

hær på Østfronten, og så sent som i august 1944, efter landgangen i Normandiet, kæmpede endnu to tredjedele af de tyske hære her. Dels afspejler de store tabstal i øst også krigens langt større brutalitet her.

Sovjetunionen mobiliserede i krigens løb 34-35 millioner mænd og kvinder (kvindeandelen i de kæmpende enheder var større end i andre hære). Trods de enorme tab lykkedes det derfor Sovjetunionen krigen igennem at fastholde en stor militærstyrke, stigende fra 7 millioner i 1941 til godt 12 millioner i 1944-45. Men mobiliseringskraften var dog ikke ubegrænset. Sovjetunionen var faktisk ved at bryde sammen under den enorme kraftanstrengelse. De samlede militære tab var på 29,6 millioner mand. Dertil føjer sig så yderligere 17 millioner civile døde. Til sammenligning kan anføres, at de samlede amerikanske og britiske militære tab under hele krigen var på henholdsvis 300.000 og 350.000 mand på alle fronter tilsammen, hvortil kommer for Storbritanniens vedkommende et tab på godt 60.000 civile. (se min afhandling siderne 615-616 samt de der givne henvisninger).

Men Sovjetunionens mobiliseringskraft var dog ikke ubegrænset. Landets modstandskraft var spændt til det yderste, tabene hele tiden forfærdelige og landets overlevelse nærmest et mirakel. Midt i denne periode regenererede den Røde Hær by the hard way i en nærmest darwinistisk udvælgelsesproces. Den mest kritiske periode var perioden fra 1941 til 1943, hvor landet var ved at bukke under flere gange.

Det var inden den amerikanske våbenhjælp for alvor gjorde sig gældende. Derimod blev denne, især leverancerne af rullende materiel, af betydning i den følgende fase fra 1943 til 1945 idet den fremmede hurtigheden i den Sovjetiske modoffensiv. Den i Vesten under den kolde krig, og såmænd også, i perioden efter, udbredte fortælling om, at det var USA, der reddede Europa, er imidlertid en myte. Det var Sovjetunionen, der overraskende og i en enorm kritisk proces reddede sig selv og dermed også Europa.

Det store paradoks er så det forhold, at Stalin reddede ikke blot sit eget land (thi uden hans samlende kraft og symbolske betydning havde dette næppe været muligt), men også Vesteuropa. Ikke som en tilsigtet konsekvens naturligvis, men som det en Robert Merton kaldte 'the unintended consequence of social action' og Hegel 'Historiens List'.

Det var krigen i Europa. Ser vi på den globale krig, spillede USA naturligvis en afgørende rolle.

9) Mange faktor forklaring eller marxistisk fokus?

Du peger med nogle velvalgte citater fra min afhandling på faren for en udglidning i en mange faktor forklaring, hvor alt forklares med alt. Men jeg har

jo netop et bud på en indsnævring og et fokus, nemlig udpresningen og overførslen af og kontrollen over det samfundsskabte merprodukt. Denne proces har antaget mange former historien igennem, og foranalysen er her vigtig. I min optik har merproduktet så historien igennem først og fremmest været anvendt til militære formål og statsbygning. I forlængelse heraf sonderer jeg videre mellem den angelsaksiske oprindelige modernisering udviklet først under helt specifikke omstændigheder (altså ikke som i den liberalistiske historieskrivning opfattet som en naturgiven proces) i England og senere USA, Canada og Oceanien, og den på det europæiske kontinent udviklede defensive modernisering sigtende mod at imødekomme udfordringen fra den angelsaksiske primære modernisering, ofte i øvrigt i en ambivalent proces. De ville gerne modernisere og tage kampen op, men ville samtidig gøre det på en anden måde og bevare deres nationale egenart. De europæiske hovedeksempler er det wilhelmske Tyskland, det sen-zaristiske Rusland og Det Østrig-ungarske Dobbeltmonarki. Men selv i Østeuropa og i Sydeuropa slog moderniseringsambitionen igennem om end i forskellige varianter.

10) Den 'menneskelige natur'?

Du problematiserer med rette min pludselige indførsel af 'den menneskelige natur'. Det mener jeg naturligvis ikke i den forstand, at der skulle være nogen fast, uforanderlig menneskelig natur. Så ville jeg vel nærmest være konservativ, og det vil jeg ikke være. Men jeg forestiller mig et potentiel, som ville kunne udvikles i forskellig retning. Konfronteret med sadismen i de første 'vilde koncentrationslejre og under Eicke's berygtede regime i Dachau kz-lejren tyede en Wilhelm Reich til Freuds dybdepsykologi og en Arthur Koestler talte om neo-cortex' manglende evne til at holde gamle emotionelle dele af hjernen på plads. Den såkaldt 'menneskelige natur' rummer forskellige elementer og potentialer der kan folde sig vidt forskelligt ud under forskellige historiske omstændigheder. Du betragter denne teori som et brud med min generelle teori afhandlingen igennem, og det kan du som sagt have ret i. Men man kunne måske også betragte den som et supplement?

Curt Sørensen
professor emeritus,
Dr.scient.pol. og dr.phil.
curtsoerensen@profibermail.dk